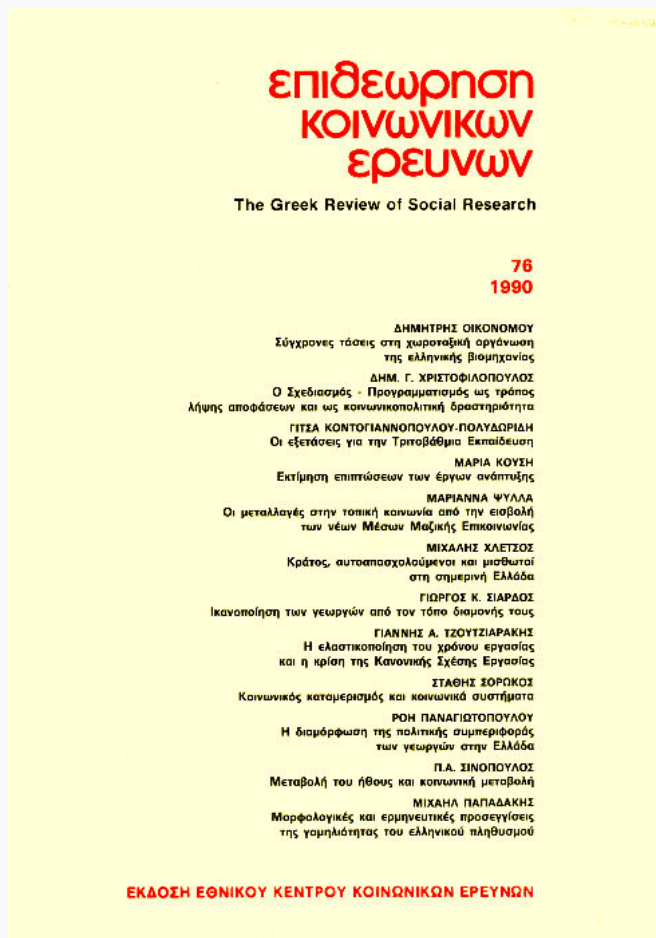

The Greek Review of Social Research

Vol 76 (1990)

76

Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί στη
σημερινή Ελλάδα

Μιχάλης Χλέτσος

doi: [10.12681/grsr.945](https://doi.org/10.12681/grsr.945)

Copyright © 1990, Μιχάλης Χλέτσος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Χλέτσος Μ. (1990). Κράτος, αυτοαπασχολούμενοι και μισθωτοί στη σημερινή Ελλάδα. *The Greek Review of Social Research*, 76, 140–155. <https://doi.org/10.12681/grsr.945>

Μιχάλης Χλέτσος

ΚΡΑΤΟΣ, ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ
ΚΑΙ ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Βορράς - Νότος. Όσο προχωράμε προς το 1992 τόσο θα πληθαίνουν οι μελέτες για τις σχέσεις ανάμεσα στις χώρες του Βορρά και του Νότου. Σκοπός όλων αυτών των μελετών είναι να βρεθούν οι υπάρχουσες διαφορές ανάμεσα σ' αυτές τις χώρες, ώστε να εξαιρεθούν και να προχωρήσουν όλες μαζί σε μια κοινή πορεία.

Η Ελλάδα όμως παρουσιάζει τεράστιες ιδιομορφίες όχι μόνο ως προς τις βόρειες χώρες της ΕΟΚ αλλά και ως προς τις νότιες. Παρουσιάζει το χαμηλότερο ποσοστό ενεργού πληθυσμού (51,9% το 1983 σύμφωνα με την έρευνα εργατικού δυναμικού της ΕΣΥΕ, Αθήνα 1984), ενώ παράλληλα οι μισθωτοί αποτελούν περίπου το μισό του ενεργού πληθυσμού. Όσον αφορά το χαμηλό ποσοστό ενεργού πληθυσμού, η ερμηνεία του είναι δύσκολη. Πέρα από την αύξηση των εντασσομένων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, την ελιμήκυνση της χρονικής διάρκειας των σπουδών για όλους τους νέους ανθρώπους, την παρατεταμένη μεγάλη χρονική διάρκεια της στρατιωτικής θητείας, θα πρέπει να αναφερθούμε επίσης στον ιδιαίτερο ρόλο της οικογένειας ως χρηματοδοτικού μηχανισμού και γενικότερα στο γεγονός ότι υπάρχουν κάποιιο άλλοι μηχανισμοί παραγωγής εισοδήματος ή καταναλωτικής δυνατότητας.¹

Η πρώτη σημαντική ιδιομορφία της Ελλάδας (δηλαδή το χαμηλό ποσοστό ενεργού πληθυσμού) δεν θα μας απασχολήσει σ' αυτό το άρθρο. Αυτό που πρόκειται να διερευνήσουμε είναι το χαμηλό ποσοστό μισθωτών και η συνύπαρξή τους με τους αυτοαπασχολούμενους. Το ισχυρό στρώμα των αυτοαπασχολούμενων που παρατηρείται στην χώρα μας έρχεται σε αντίφαση με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής; Μήπως η ύπαρξη αυτού του κοινω-

---

1. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, εκδ. Θεμέλιο, 1986, σ. 230.

νικού στρώματος είναι το αποτέλεσμα της «υπανάπτυξης» ή της «εξαρτημένης» ανάπτυξης όπως πολλοί θεωρητικοί έχουν ισχυριστεί;² Ένα άλλο σημαντικό ερώτημα που προκύπτει είναι το γιατί η μορφή απασχόλησης στη χώρα μας διαφέρει τόσο σημαντικά από τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες;

Όσον αφορά το αν το ισχυρό στρώμα αυτοαπασχολούμενων είναι αποτέλεσμα της μορφής ανάπτυξης της χώρας μας, θα θέλαμε να παρατηρήσουμε τα εξής. Η διαδικασία ανάπτυξης μιας χώρας δεν είναι απλώς και μόνο μία διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Είναι μία διαδικασία που απλώνεται σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής (πολιτικό, οικονομικό...). Ο εργαζόμενος δεν είναι παθητικό στοιχείο αυτής της διαδικασίας αλλά ενεργητικό στοιχείο. Δηλαδή η διαδικασία της ανάπτυξης καθορίζεται κυρίως από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και από την πάλη των τάξεων. Αυτό σημαίνει ότι το χαμηλό ποσοστό μισθωτών δεν είναι αποτέλεσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας αλλά το αίτιο αυτής της μορφής ανάπτυξης. Τέλος, όσον αφορά τους όρους «υπανάπτυξη» και «εξαρτημένη» ανάπτυξη προκύπτουν δύο κυρίως προβλήματα. Καταρχάς τι είναι ανάπτυξη και κατά δεύτερον η ανάπτυξη δεν είναι ένα προκαθορισμένο μοντέλο που επιβάλλεται από τα πάνω. Είναι μια κοινωνική διαδικασία που η μορφή της καθορίζεται από τη συσσώρευση του κεφαλαίου και από την πάλη των τάξεων. Γι' αυτό είναι καλύτερο να μιλάμε όχι για «εξαρτημένη» ανάπτυξη αλλά για μια άλλη μορφή ανάπτυξης.

Για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα που έχουμε θέσει θα πρέπει να βρούμε τις αιτίες οι οποίες συνέτρεξαν στο να ακολουθήσει η Ελλάδα αυτή τη μορφή ανάπτυξης. Εδώ ακριβώς θα πρέπει να αναζητήσουμε το ρόλο του κράτους στη διαδικασία της ανάπτυξης. Η διελεύκηση αυτού του ζητήματος πιστεύουμε ότι θα είναι το κλειδί για τις απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα. Τέλος θα θέλαμε να αποδείξουμε ότι μία μορφή κρίσης που αντιμετωπίζει ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός απορρέει ακριβώς από την ιδιόμορφη θέση του κράτους απέναντι σ' αυτά τα δύο κοινωνικά στρώματα.

---

2. Βλ. τις εργασίες που έχουν κάνει διάφοροι θεωρητικοί όπως ο Βεργόπουλος, ο Μουζέλης, ο Φωτόπουλος, βλ. επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις και "πολυσθενή" υποκείμενα: Σκέψεις γύρω από ορισμένα προβλήματα εντόπισης και αποκρυπτογράφησης των κοινωνικών κατηγοριών στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες», *Αντί*, τχ. 267, 3 Αυγούστου 1984, σ. 34-40.

I. ΜΙΣΘΩΤΟΙ – ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ – ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΣ ΤΡΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Προτού προχωρήσουμε στην ανάλυση του θέματος που μας ενδιαφέρει θα πρέπει να αναλύσουμε τους παραπάνω όρους. Η διελεύκανσή τους βοηθάει στο να απαντηθεί το ερώτημα εάν ένα ισχυρό στρώμα αυτοαπασχολούμενων θέτει σε κίνδυνο το καπιταλιστικό σύστημα ή όχι.

Ο Γιάννης Μαυρή³ προσπαθεί αγωνιωδώς μέσα από τις σελίδες του άρθρου του να μας πείσει ότι η μικροαστική τάξη στην Ελλάδα δεν είναι υπερβολικά διογκωμένη και η ανάπτυξη του τριτογενούς τομέα δεν οφείλεται στην καθυστέρηση του ελληνικού καπιταλισμού αλλά στην επέκτασή του. Όλα τα στοιχεία που μας παραθέτει παραπέμπουν στην ολοένα αυξανόμενη μισθωτοποίηση του τριτογενούς τομέα.

Δύο είναι τα στοιχεία από την ανάλυση του Μαυρή που μας ενδιαφέρουν. Αφενός μεν η αγωνία του να αποδείξει ότι ο καπιταλισμός έχει εισχωρήσει στον τριτογενή τομέα (κριτήριο του είναι η αυξανόμενη μισθωτοποίηση), αφετέρου ότι στη μικροαστική τάξη συμπεριλαμβάνονται τόσο οι αυτοαπασχολούμενοι όσο και οι μισθωτοί. Μάλιστα, οι μισθωτοί ολοένα πληθαίνουν και η διεύρυνση της μικροαστικής τάξης οφείλεται στις νέες μισθωτές μερίδες.

Ξεκινώντας από το δεύτερο στοιχείο της παραπάνω ανάλυσης θα θέλαμε να παρατηρήσουμε τα εξής: Καταρχάς ακολουθείται ο παραδοσιακός μαρξιστικός χωρισμός σε τάξεις: εργατική, αστική τάξη και μικροαστικά στρώματα. Σήμερα όμως αυτός ο διαχωρισμός δημιουργεί πολλά προβλήματα και δεν μπορεί να αναλύσει επακριβώς τις σημερινές δομές της κοινωνίας. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα μικροαστικά στρώματα, τα οποία περιλαμβάνουν δύο κοινωνικές κατηγορίες εκ διαμέτρου αντίθετες: τους αυτοαπασχολούμενους και τους μισθωτούς. Πολύ σωστά ο Κ. Τσουκαλάς⁴ παρατηρεί ότι «οι κοινωνικές προϋποθέσεις για τη διερεύνηση των επιπτώσεων των ταξικών σχέσεων επάνω στα κοινωνικά υποκείμενα έχουν ίσως υποστεί σοβαρές διαφοροποιήσεις που επιτάσσουν τη σαφέστερη αποκρυστάλλωση της θεωρητικής πρακτικής των ταξικών αναλύσεων». Το πρόβλημα που απασχολεί τον Τσουκαλά είναι η υποτιθέμενη γενική αντιστοιχία ανάμεσα στις ταξικές θέσεις και

3. Γ. Μαυρή, «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», *Θέσεις*, αρ. 9, Οκτ.-Δεκ. 1984.

4. Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», ό.π. Για την άποψη του Τσουκαλά, βλ. επίσης Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. IMM, 1986, κεφ. 6.

στα κοινωνικά υποκείμενα, με την έννοια όχι της σχέσης «ταξικής θέσης και ταξικής συνείδησης» αλλά της αντικειμενικής οριοθέτησης του τρόπου με τον οποίο τα κοινωνικά υποκείμενα, δηλαδή οι συγκεκριμένοι άνθρωποι, γίνονται φορείς ταξικών σχέσεων που τους χαρακτηρίζουν κοινωνικά, ανεξάρτητα από την θέλησή τους.⁵ Η θέση του Τσουκαλά συνίσταται στην απόρριψη της κλασικής άποψης περί ταύτισης υποκειμένων (φορέων) με τις ταξικές θέσεις, δηλαδή «ότι μία θέση αντιστοιχεί σε ένα φορέα και ότι το ταξικό καθεστώς της θέσης αρκεί για, αλλά και εξαντλεί τον ταξικό χαρακτηρισμό του φορέα. Πρόκειται για την εμφάνιση πολυσθενών φορέων, με την έννοια ότι είτε οι φορείς-άτομα τείνουν να επανδρώσουν ταυτόχρονα πολλές ταξικές θέσεις είτε οι ταξικές θέσεις αναφέρονται εν μέρει μόνο στους ταξικούς φορείς που θα τις καταλάβουν στην πραγματικότητα.⁶

Ένας καινούργιος κοινωνικός διαχωρισμός πρέπει να γίνει για να μπορέσει να δια φωτίσει ορισμένες σημερινές πτυχές του καπιταλιστικού συστήματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο παραδοσιακός μαρξιστικός λόγος περί κοινωνικών τάξεων δεν ισχύει. Απλώς υπάρχουν ορισμένα σημεία δόμησης της καπιταλιστικής κοινωνία που δεν μπορεί να τα εξηγήσει. Ένα από αυτά είναι οι δύο κοινωνικές κατηγορίες: μισθωτοί και αυτοαπασχολούμενοι.

Ας επανέλθουμε στην ανάλυση του Μαυρή. Όπως αναφέραμε προηγουμένως, διακατέχεται από την αγωνία ν' αποδείξει ότι ο τριτογενής τομέας είναι καπιταλιστικός χρησιμοποιώντας ως κριτήριο την αυξανόμενη μισθωτοποίησή του. Δεν μας ενδιαφέρει σ' αυτό το άρθρο να διερευνήσουμε αν ο τριτογενής τομέας είναι καπιταλιστικός ή όχι (κατά την άποψή μας, σαφώς είναι καπιταλιστικός). Αυτό που επισημαίνουμε είναι η σχέση: αυξανόμενη μισθωτοποίηση ⇒ καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Άραγε κάποιο ποσοστό μισθωτοποίησης καθορίζει το αν ο συγκεκριμένος τομέας είναι καπιταλιστικός ή όχι; Ποιο πρέπει να είναι αυτό το ποσοστό; Μήπως πάνω από 50%; Αν ένας τομέας ή μία χώρα παρουσιάζει ποσοστό μισθωτοποίησης κάτω από 50% δεν διέπεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής; Η απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα μπορεί να δοθεί μόνο μέσα από τη διαλεύκανση του όρου καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής - καπιταλιστικό σύστημα.

Καταρχάς θα πρέπει να τονίσουμε ότι το καπιταλιστικό σύστημα είναι το σύστημα όπου ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι ο κυρίαρχος, χωρίς να σημαίνει ότι είναι και ο μοναδικός. Τι είναι όμως το καπιταλιστικό σύστημα;

Η παραδοσιακή μαρξιστική σκέψη υποστηρίζει ότι ο καπιταλιστικός

---

5. Κ. Τσουκαλάς, «Μονοσήμαντες τάξεις...», ό.π. Για την άποψη του Τσουκαλά, βλ. επίσης Ανδρέας Μοσχονάς, *Παραδοσιακά μικροαστικά στρώματα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, εκδ. IMM, 1986. κεφ. 6.

6. ό.π.

τρόπος παραγωγής ταυτίζεται με τη γενίκευση του εμπορεύματος ή, ακόμη καλύτερα, αποτελεί συνδυασμό δύο βασικών σχέσεων: της εμπορευματικής και της μισθωτής σχέσης.

«Εμπορευματική σχέση: οι ιδιοκτήτες παραγωγικών μονάδων προσφέρουν στην αγορά το προϊόν των εργασιακών δεσμεύσεων για τις οποίες πήραν την πρωτοβουλία. Το προϊόν αυτών των ανεξάρτητων μεταξύ τους εργασιών εμφανίζεται έτσι σαν αξία που πρέπει να αποκτήσει κοινωνική ισχύ με την ανταλλαγή έναντι χρήματος: είναι η “υλοποίηση”, η πώληση.

»Μισθωτή σχέση: οι ιδιοκτήτες αυτών των παραγωγικών μονάδων αγοράζουν την εργασιακή δύναμη των μισθωτών, με αντάλλαγμα ποσότητα χρήματος που αντιπροσωπεύει μια ποσότητα αξίας μικρότερης από εκείνη που παράγουν, και η διαφορά αποτελεί την υπεραξία».⁷

Αυτό που διακρίνει λοιπόν τις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες είναι η ύπαρξη της εμπορευματικής και της μισθωτής σχέσης. Ας τις εξετάσουμε μία προς μία.

Έχει υποστηριχτεί από πολλούς οικονομολόγους ότι όσο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός, οι εμπορευματικές σχέσεις αντικαθιστούν τις μη εμπορευματικές. Όμως, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού δεν σημαίνει αναγκαστικά εξαφάνιση των μη εμπορευματικών σχέσεων.⁸ Υπάρχουν χώρες της Λατινικής Αμερικής όπου η ισχυρή παρουσία παραοικονομίας (Secteur Informel, που διέπεται από μη εμπορευματικές σχέσεις) καταρρίπτει τον παραπάνω μύθο. Πρέπει όμως να σταθούμε λίγο στον όρο παραοικονομία καθώς ο αυτός ο όρος για πολύ κόσμο είναι ταυτισμένος με τη φοροδιαφυγή. Αν τελικά θεωρούμε ότι παραοικονομία = φοροδιαφυγή, τότε δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι διέπεται από μη εμπορευματικές σχέσεις.

Στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, η παραοικονομία παρουσιάζεται σαν ένα μέσο διαφυγής από πληρωμή φόρων και άλλων ποσών σχετικών με την κοινωνική ασφάλιση κλπ. Στις «υποανεπτυγμένες» καπιταλιστικές χώρες η παραοικονομία αποτελεί συχνά τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής. Πρέπει όμως να διακρίνουμε δύο μορφές παραοικονομίας σ' αυτές τις χώρες. Η πρώτη αφορά την εμπορευματική παραγωγή της παραοικονομίας. Η παραγωγή αυτή συνίσταται από τα αγαθά και τις υπηρεσίες που έχουν πραγματοποιηθεί από αμειβόμενη χρηματικά εργασία. Αυτή η παραγωγή μπορεί να είναι παραγωγή αδήλωτη στις οικονομικές υπηρεσίες του κράτους, να αποφέ-

7. A. Lipietz, *Η διπλή κρίση, 1967-1985 στο forum των Δελφών: Για έναν προσδιορισμό νέων σχέσεων Βορρά-Νότου*, εκδ. Εξάντας, 1988, σ. 23.

8. Βλ. όλες τις σχετικές εργασίες του B. Lautier πάνω στην παραοικονομία των χωρών της Λατινικής Αμερικής. Ενδεικτικά αναφέρουμε: B. Lautier, «Les secteurs informels face à la crise», *Carnets des Ateliers de Recherche*, αρ. 7, Μάρτιος 1986.

ρει εισοδήματα των οποίων το μέγεθος δεν έχει δηλωθεί ολόκληρο και τέλος μπορεί να είναι παραγωγή (αγαθών και υπηρεσιών) που απαγορεύεται από τους νόμους του κράτους.

Η δεύτερη αφορά τη μη εμπορευματική παραγωγή της παραοικονομίας. Η παραγωγή αυτή αποτελείται από το σύνολο των αγαθών και υπηρεσιών που έχουν παραχθεί από μη αμειβόμενη χρηματικά εργασία και δεν καθίστανται αντικείμενα ανταλλαγής στην αγορά. Τα αγαθά και οι υπηρεσίες που παράγονται σ' αυτόν τον τομέα μπορούν να συγκριθούν με τα αγαθά που παράγονται στον εμπορευματικό τομέα της οικονομίας. Η κύρια διαφορά τους είναι ότι ο τρόπος παραγωγής τους δεν είναι κοινωνικά οργανωμένος και ο τρόπος διανομής τους στηρίζεται σ' άλλους τρόπους από αυτούς που έχει καθιερώσει το σύστημα της αγοράς. Μπορούμε να πούμε ότι η μη εμπορευματική παραγωγή συνίσταται κυρίως από την οικιακή παραγωγή, από την κοινοτική παραγωγή (Production Communautaire) και από τη συνεταιριστική παραγωγή. Αυτό το τελευταίο είδος παραγωγής περιλαμβάνεται στη μη εμπορευματική παραγωγή διότι παρά το γεγονός ότι οι συνεταιρισμοί (στις υποανεπτυγμένες χώρες) είναι και νομικά και κοινωνικά αναγνωρισμένοι, εντούτοις η πλειονότητα αυτών των συνεταιρισμών δεν είναι δηλωμένη στις αρμόδιες υπηρεσίες του κράτους, ιδιαίτερα όταν χρησιμοποιούν μη αμειβόμενη χρηματικά μισθωτή εργασία. Η αφιλοκερδώς προσφερόμενη εργασία είναι ένα πολύ συνηθισμένο φαινόμενο γι' αυτούς τους συνεταιρισμούς.⁹

Μία άλλη περίπτωση διατήρησης (σε σημαντικό βαθμό) μη εμπορευματικών σχέσεων είναι η Ιαπωνία, μια ανεπτυγμένη καπιταλιστικά χώρα όπου όμως παρατηρούμε αρκετά έντονα την παρουσία μη εμπορευματικών σχέσεων ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά την οργάνωση της εργασίας. Τέλος στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες της Δύσης παρατηρούμε τη συνύπαρξη εμπορευματικών και μη εμπορευματικών σχέσεων. Οι τελευταίες προκύπτουν από τη θεώρηση της οικογένειας ως χώρου όπου οι μη εμπορευματικές σχέσεις δεν μπορούν να διεισδύσουν (σ' αυτό το ζήτημα θα επανέλθουμε σε λίγο).

Συνεπώς υπάρχουν καπιταλιστικές κοινωνίες όπου παρατηρούμε συνύπαρξη εμπορευματικών και μη εμπορευματικών σχέσεων. Άρα η καπιταλιστική κοινωνία δεν μπορεί να ταυτιστεί με την εμπορευματική κοινωνία. Η εμπορευματική κοινωνία προϋπήρχε της καπιταλιστικής. Η καπιταλιστική κοινωνία αποτελεί μία ορισμένη μορφή εμπορευματικής κοινωνίας. Επομένως οι εμπορευματικές σχέσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της καπιταλιστικής κοινωνίας εν σχέσει με τις προηγούμενες

9. Βλ. για περισσότερες πληροφορίες τον συλλογικό τόμο *Les économies non officielles*, επιμ. E. Archambault και X. Greffe, ed. La Découverte, 1984.

(όπως υποστηρίζει η παραδοσιακή μαρξιστική θεωρία).

Ας εξετάσουμε όμως το δεύτερο κυρίαρχο χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής κοινωνίας: τη μισθωτή σχέση.

Όπως αναφέραμε και προηγουμένως, μισθωτή σχέση είναι η σχέση σύμφωνα με την οποία οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής (καπιταλιστές) αγοράζουν την εργατική δύναμη των μισθωτών, με αντάλλαγμα μία ποσότητα χρήματος που αντιπροσωπεύει μία ποσότητα αξίας μικρότερης από εκείνη που παράγουν, και η διαφορά αποτελεί την υπεραξία.

Η παραπάνω θέση θεωρεί την εργατική δύναμη εμπόρευμα όμοιο με τα άλλα σε ό,τι αφορά τον καθορισμό της αξίας της και ιδιόμορφο εμπόρευμα σε ό,τι αφορά την αξία χρήσης της (παράγει υπεραξία). Εφόσον η εργατική δύναμη είναι εμπόρευμα, αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να παράγεται σε ένα προτσές όμοιο με αυτό των άλλων εμπορευμάτων.

Αυτή η θέση παρουσιάζει αρκετά προβλήματα. Σε ό,τι αφορά τον καθορισμό της αξίας της, ο Μαρξ έχει προτείνει δύο ορισμούς.¹⁰ Ο πρώτος ορισμός λέει ότι εφόσον η εργατική δύναμη είναι εμπόρευμα όμοιο με τα άλλα εμπορεύματα, τότε η αξία της θα ήταν ίση με την κοινωνική εργασία την απαραίτητη για την παραγωγή της. Οπότε θα είχαμε το παρακάτω σύστημα εξισώσεων:

$$A_e = P_e + Z_e \quad (I)$$

$$A_\delta = (K_\delta + E_\delta) + Z_\delta \quad (II)$$

όπου A_e είναι η αξία των E παραγόμενων εμπορευμάτων, P_e είναι η αξία των μέσων παραγωγής, Z_e είναι οι ποσότητες της ζωντανής εργασίας, A_δ είναι η αξία των δ εργατικών δυνάμεων, K_δ είναι η αξία των διαφόρων εμπορευμάτων για την αναπαραγωγή των δ εργατικών δυνάμεων διαφορετικού τύπου, E_δ είναι η αξία των εξόδων εκπαίδευσης, Z_δ είναι οι ποσότητες της απαραίτητης εργασίας για την κατανάλωση των εμπορευμάτων των απαραίτητων για την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Μαρξ για την υπεραξία, αυτή θα είναι η διαφορά:

$$U = (Z_e + Z_\delta) - A_\delta \quad (III)$$

Εδώ όμως προκύπτουν δύο προβλήματα:¹¹

α) Η εργατική δύναμη δεν πουλιέται στην αξία της αλλά σε μία αξία

10. Βλ. B. Lautier - R. Tortajada, *Ecole, force de travail et salariat*, éd. PUF-Maspero 1978.

11. Βλ. το άρθρο μου «Κράτος και αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης», *Ο Πολίτης*, τχ. 83 (12), Οκτώβριος 1987.

κατώτερη. Ο καπιταλισμός με μία δαπάνη ($K_{\delta} + E_{\delta}$) παίρνει μία αξία ανώτερη ($K_{\delta} + E_{\delta}$) + Z_{δ} , άρα σφετερίζεται το υπερπροϊόν που βγαίνει από την οικιακή εργασία. Αυτή η θέση δεν είναι σωστή για δύο λόγους. Καταρχάς δεν ισχύει ο κανόνας των ίσων πραγμάτων στη γενικευμένη εμπορευματική ανταλλαγή. Κατά δεύτερο λόγο η υπεραξία που σφετερίζεται ο καπιταλιστής παρουσιάζει διπλό χαρακτήρα. Από τη μια μεριά είναι η απόσταση της υπεραξίας, από την άλλη είναι μεταφορά της αξίας από τα χέρια του εργαζομένου στα χέρια του καπιταλιστή. Δηλαδή ο εργαζόμενος είναι ένας κακός συναλλασσόμενος γιατί δεν πουλάει το προϊόν της οικιακής εργασίας στην αξία του.

β) Ή η εργατική δύναμη πουλιέται στην αξία της (μέσα σ' αυτή είναι ενσωματωμένη η Z_{δ}), οπότε η υπεραξία δεν εμφανίζεται και δεν κυκλοφορεί έξω από τη σφαίρα της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης και τη σφετερίζεται ο ίδιος ο εργαζόμενος. Άρα ο εργαζόμενος ή εκμεταλλεύεται τον εαυτό του ή εκμεταλλεύεται κάποιον άλλο (σ' αυτή την περίπτωση είναι η γυναίκα του), οπότε είναι καπιταλιστής.

Άρα η εξομοίωση της εργατικής δύναμης ως εμπορεύματος όμοιου με τα άλλα εξομοιώνει τον εργαζόμενο με τον καπιταλιστή. Οι πωλητές και οι αγοραστές της εργατικής δύναμης είναι και οι δύο καπιταλιστές. Αυτό όμως μας οδηγεί να μην πάρουμε υπόψη μας την ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων.

Ο Μαρξ προτείνει και έναν δεύτερο ορισμό για την αξία της εργατικής δύναμης. Η αξία της είναι ίση με την αξία των εμπορευμάτων που καταναλώνονται από τον εργαζόμενο συν τα έξοδα εκπαίδευσης. Η εργασία που χρησιμοποιείται για την κατανάλωση των εμπορευμάτων και την απόκτηση γνώσεων δεν παράγει αξία. Άρα έχουμε το παρακάτω σύστημα εξισώσεων:

$$A_{\epsilon} = P_{\epsilon} + Z_{\epsilon} \quad (I)$$

$$A'_{\delta} = K_{\delta} + E_{\delta} \quad (II)$$

$$U' = [Z_{\epsilon} - (A'_{\delta})] \quad (III)$$

(ο ορισμός των συμβόλων είναι ακριβώς ο ίδιος μ' εκείνον που χρησιμοποιήσαμε στο προηγούμενο σύστημα εξισώσεων).

Το πρόβλημα που προκύπτει από τον δεύτερο ορισμό είναι το εξής. Για τον Μαρξ η αξία είναι το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης ζωντανής εργασίας που ψάχνει να πραγματοποιηθεί μέσα στην κυκλοφορία. Σ' αυτήν την περίπτωση, η αξία των εμπορευμάτων για κατανάλωση έχει ήδη πραγματοποιηθεί πριν από την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Άρα, η αξία από την πώληση της εργατικής δύναμης είναι η διπλή πραγματοποίηση της ίδιας αξίας, χωρίς καμιά διαδικασία αναγνώρισης κοινωνικής εργασίας να υπάρχει ανάμεσα σ' αυτές τις δύο πραγματοποιήσεις.

Συνεπώς η μόνη λύση που υπάρχει είναι να υιοθετήσουμε την άποψη ότι η εργατική δύναμη (από την πλευρά του εργαζομένου) δεν είναι αξία η

οποία ψάχνει να πραγματοποιηθεί. Άρα η εργατική δύναμη από την πλευρά του καπιταλιστή έχει μία ανταλλακτική αξία και μία αξία χρήσης (παράγει αξία). Από την πλευρά όμως του εργαζομένου έχει μόνο ανταλλακτική αξία. Έχει μία ιδιαιτερότητα η οποία οφείλεται όχι στο ότι παράγει αξία, αλλά στο ότι βρίσκεται έξω από το χώρο του κεφαλαίου. Εφόσον δεν είναι εμπόρευμα, η αναπαραγωγή της δεν γίνεται μέσα από το εμπόρευμα αλλά έξω από αυτό, μέσα στην οικογένεια. Δηλαδή το προτσές αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης δεν ελέγχεται άμεσα από το κεφάλαιο. Τέλος θα πρέπει να σημειώσουμε ότι ο όρος εργαζόμενος δεν ταυτίζεται με τον όρο εργατική δύναμη. Συνεπώς και η αναπαραγωγή του εργαζομένου (που γίνεται στο πλαίσιο της οικογένειας) δεν είναι ταυτόσημη με την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Με το να αναπαράγεται ο εργαζόμενος ως εργαζόμενος έξω από το χώρο του κεφαλαίου, αναπαράγει και την εργατική του δύναμη.

Εφόσον η εργατική δύναμη δεν μπορεί να εξομοιωθεί σε εμπόρευμα όμοιο με τα άλλα και εφόσον δεν έχει αξία, αυτό σημαίνει ότι ο εργαζόμενος δεν μπορεί να την πουλήσει. Δεν μπορεί επίσης να πουλήσει ούτε τον ίδιο του τον εαυτό γιατί τότε θα λέφαμε σ' ένα παραπλήσιο δουλοκτητικό σύστημα. Συνεπώς το πρόβλημα διευκρίνισης του όρου καθεστώ μισθωτής εργασίας και καπιταλιστικό σύστημα παραμένει.

Τι πουλάει λοιπόν ο εργαζόμενος εφόσον δεν πουλάει ούτε την εργατική του δύναμη ούτε τον ίδιο του τον εαυτό; Αυτό που κάνει είναι να ανταλλάξει μία υπόσχεση με τον κάτοχο μέσω παραγωγής. Του υπόσχεται να προσφέρει την ικανότητά του για εργασία για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα έναντι κάποιας χρηματικής αμοιβής. Αυτό είναι λοιπόν το καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Γιατί όμως ο εργαζόμενος να εισέλθει σ' αυτό το καθεστώς της μισθωτής εργασίας; Μία πρώτη απλοποιημένη ίσως απάντηση είναι ότι είναι αναγκασμένος να εισέλθει σ' αυτό το καθεστώς για να έχει πρόσβαση στα αγαθά τα απαραίτητα για την αναπαραγωγή του σαν άτομο. Θα μπορούσε βέβαια το άτομο να αποκτήσει πρόσβαση στα αγαθά χωρίς να εισέλθει στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Να τα αποκτήσει δηλαδή μέσα από τη μη εμπορευματική οικονομία. Αυτά που αναφέραμε προηγουμένως σχετικά με την παραοικονομία στις χώρες της Λατινικής Αμερικής πιστεύουμε ότι διευκρινίζουν πώς μπορεί να αποκτήσει πρόσβαση στα αγαθά. Εδώ είναι απαραίτητο να δούμε το ρόλο του κράτους.

Όπως είδαμε προηγουμένως, το άτομο, άρα και η εργατική του δύναμη, αναπαράγεται έξω από το χώρο του κεφαλαίου. Χρειάζεται λοιπόν μία δύναμη εξωτερική ως προς τους μέλλοντες μισθωτούς για να τους εξαναγκάσει να μπουν στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Αυτή η δύναμη είναι το κράτος. Το κράτος αναπαράγει σαν τάξη τόσο τους καπιταλιστές όσο και τους εργαζόμενους. Αναπαράγει τη μεταξύ τους σχέση, τη σχέση της μισθωτής εργα-

σίας που είναι σχέση καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Αυτή η σχέση δεν είναι μόνο οικονομική. Είναι και πολιτική σχέση και μάλιστα το «πολιτικό», άρα και η πάλη των τάξεων που το θεμελιώνει, είναι η προϋπόθεση για το «οικονομικό».

Γιατί όμως αυτή η δύναμη να είναι το κράτος; Προτού απαντήσουμε σ' αυτήν την ερώτηση θα θέλαμε να διευκρινίσουμε τι σημαίνουν οι όροι «οικονομικό» και «πολιτικό». Ο ορισμός αυτών των δύο εννοιών προέρχεται από τη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία. Η κοινωνία (ή καλύτερα η καπιταλιστική κοινωνία) δεν είναι το απλό άθροισμα περισσοτέρων του ενός ατόμων. Η κοινωνία σχηματίζεται μέσα από μία διαδικασία «εγγραφής» των ατόμων σ' αυτή. Τι σημαίνει όμως αυτό; Καταρχάς προϋποτίθεται ένας χώρος (γεωγραφικός) σαφώς καθορισμένος πάνω στον οποίο θα δημιουργηθεί ο κοινωνικός σχηματισμός. Το άτομο «εγγράφεται» στο χώρο αυτόν μέσα από μία ιδιότητά του: είτε ως άτομο που πράττει συναλλαγές, είτε ως κάτοχος μέσων παραγωγής, είτε ως κάτοχος της εργατικής του δύναμης. Στην πρώτη περίπτωση διακρίνουμε την κοινωνικοποίηση του ατόμου μέσα από την αγορά (Smith) και στις άλλες περιπτώσεις μία κοινωνικοποίηση μέσα από το εμπόρευμα (Μαρξ). Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για μια εμπορευματική κοινωνικοποίηση. Το «οικονομικό» δεν είναι τίποτα άλλο από την εμπορευματική κοινωνικοποίηση. Είναι η διαδικασία «εγγραφής» του ατόμου στην εν δυνάμει σχηματοποίηση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Η καπιταλιστική κοινωνία δημιουργείται μέσα από το σχηματισμό οικονομικών κατηγοριών. Το άτομο δεν υπάρχει μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας ως άτομο αλλά ως μία οικονομική οντότητα. Υπάρχει είτε ως παραγωγός, καταναλωτής (για τη νεοκλασική θεωρία), είτε ως καπιταλιστής, εργαζόμενος (για τη μαρξιστική θεωρία). Οι σχέσεις τους δεν είναι παρά οικονομικές σχέσεις και μέσα από αυτές αναπτύσσεται η κοινωνία. Βέβαια η μαρξιστική θεωρία τονίζει ότι αυτές οι οικονομικές σχέσεις είναι και σχέσεις εκμετάλλευσης καθώς η μία οικονομική κατηγορία (καπιταλιστές) σφετερίζεται ένα μέρος της παραχθείσης αξίας της άλλης οικονομικής κατηγορίας. Το «οικονομικό» αναδεικνύεται ως η ηγεμονική σφαίρα που επικρατεί και επικαλύπτει όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Αυτή η αντίληψη είχε καλλιεργηθεί και από μαρξιστές οικονομολόγους που θεωρούσαν το μαρξισμό σαν Πολιτική Οικονομία. Συνεπώς δεν υπήρχε καμιά θέση για το «πολιτικό». Δυστυχώς γι' αυτούς ο μαρξισμός δεν είναι η Πολιτική Οικονομία αλλά είναι η Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Ο ίδιος ο Μαρξ μιλάει στα πολιτικά του έργα όχι μόνο για καπιταλιστές και εργαζόμενους αλλά και για αστούς και προλετάριους. Τα άτομα δεν αποτελούν μόνο οικονομικές κατηγορίες αλλά και πολιτικές κατηγορίες. Το «πολιτικό» είναι η διαδικασία «εγγραφής» τους στον εν δυνάμει σχηματισμό της κοινωνίας μέσα από την πάλη των τάξεων. Η καπι-

ταλιστική κοινωνία δημιουργείται μέσα από τις πολιτικές κατηγορίες. Τα άτομα συγκροτούν τις κοινωνικές τάξεις οι οποίες δεν είναι μόνο οικονομικές τάξεις αλλά κυρίως πολιτικές τάξεις. Οι σχέσεις που υπάρχουν ανάμεσα στα άτομα των τάξεων είναι σχέσεις εξουσίας και εκμετάλλευσης. Το «πολιτικό» αυτονομείται απέναντι στο «οικονομικό». Η καπιταλιστική κοινωνία αναπτύσσεται και αναπαράγεται μέσα από την ένωση του «πολιτικού» με το «οικονομικό». Αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν σημαίνει μόνο αναπαραγωγή των τάξεων στη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου. Σημαίνει και αναπαραγωγή της πολιτικής κυριαρχίας της μίας τάξης απέναντι στην άλλη. Όμως αυτές οι δύο αναπαραγωγές (δηλαδή αναπαραγωγή των τάξεων και της πολιτικής κυριαρχίας) δεν ταυτίζονται. Η αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος στηρίζεται στην αναπαραγωγή της σχέσης της μισθωτής εργασίας.

Η ένωση του «πολιτικού» με το «οικονομικό» γίνεται (πραγματοποιείται) κάτω από τη μορφή του κράτους.¹² Πιο συγκεκριμένα, το κράτος είναι η ένωση του «πολιτικού» με το «οικονομικό» που η πραγματοποίησή του έρχεται (γίνεται) κάτω από τη μορφή του πολιτικού καθεστώτος στην πορεία της πάλης των τάξεων.¹³

Ας συνοψίσουμε τις σκέψεις μας γύρω από τη φύση της καπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτό που διαφοροποιεί την καπιταλιστική κοινωνία από τις προηγούμενες είναι ότι ο τρόπος απόσπασης του πλεονύσματος στηρίζεται στην εξωτερικότητα της αναπαραγωγής των ατόμων (άρα και της εργατικής τους δύναμης) και στον εξωτερικό καταναγκασμό που υφίστανται για να εισέλθουν στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Το κράτος κατευθύνει την κίνηση των ατόμων από ένα χώρο που χαρακτηρίζεται από την έλλειψη των εμπορευματικών σχέσεων σ' ένα χώρο όπου κυριαρχούν οι εμπορευματικές σχέσεις.

Ένα άλλο στοιχείο που θέλουμε να επισημάνουμε είναι ότι πρέπει να δούμε τον καπιταλιστή και τον εργαζόμενο με άλλη σκοπιά απ' ό,τι παρουσιάζόταν μέχρι σήμερα (δηλαδή ως αγοραστή και πωλητή της εργατικής δύναμης). Ο μισθωτός είναι ο νέος τρόπος ένταξης του ατόμου στην κοινωνία και πιο συγκεκριμένα είναι ο νέος τρόπος καταπίεσης (που στηρίζεται και ασκείται από μία εξωτερική —ως προς το κεφάλαιο και τους εργαζόμενους— δύναμη) μιας ομάδας ατόμων από μία άλλη ομάδα ατόμων. Η ομάδα που ασκεί την καταπίεση και έχει και την εξουσία είναι η ομάδα η οποία έχει

12. Βλ. το άρθρο μου «Περιοδολόγηση του ελληνικού καπιταλισμού. Ο ρόλος του κράτους» σ' ένα υπό έκδοση συλλογικό βιβλίο, και το άρθρο μου «Κράτος και ανάπτυξη στην Ελλάδα», *Τετράδια*, άνοιξη-καλοκαίρι 1989.

13. Για τη διαφορά ανάμεσα στον όρο πολιτικό καθεστώς και κράτος βλ. P. Salama, G. Mathias, *L'Etat surdéveloppé. Des métropoles au tiers-monde*, ed. La Découverte, 1983.

πρόσβαση στο χρήμα. Ενώ η ομάδα που υφίσταται την καταπίεση είναι η ομάδα που δεν έχει πρόσβαση στο χρήμα. Για να την αποκτήσει πρέπει να εισέλθει στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας. Συνεπώς αυτό το καθεστώς δεν είναι τίποτε άλλο από ένα καθεστώς εξουσίας και βίας μερικών ατόμων πάνω στα υπόλοιπα άτομα. Θέτοντας αυτό το καθεστώς σε εφαρμογή επιτυγχάνουν να αποκτήσουν ένα υπερπροϊόν απαραίτητο για την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας και της διατήρησης της τάξης τους.

Θα μπορούσαμε λοιπόν να ορίσουμε την καπιταλιστική κοινωνία (αν και είναι αρκετά παρακινδυνευμένο) ως την κοινωνία όπου επικρατούν κυρίως δύο κοινωνικές ομάδες: οι μισθωτοί και οι μη μισθωτοί (εργοδότες και αυτοαπασχολούμενοι). Η δεύτερη κοινωνική ομάδα είναι αρκετά ανομοιογενής καθόσον περιλαμβάνει τόσο τους εργοδότες (στη σφαίρα παραγωγής, διανομής προϊόντος...) όσο και τους αυτοαπασχολούμενους που είτε εργάζονται για αποκλειστικά δικό τους λογαριασμό είτε απασχολούν και άλλα μέλη της οικογένειας, τα οποία φυσικά δεν θεωρούνται μισθωτοί (κυρίως στον γεωργικό τομέα, στο εμπόριο, στον τουρισμό...).

Ας αφήσουμε προς το παρόν κατά μέρος την ομάδα των εργοδοτών και ας ασχοληθούμε κυρίως με την ομάδα των αυτοαπασχολούμενων που άλλωστε μας ενδιαφέρει και περισσότερο. Ο όρος των αυτοαπασχολούμενων έρχεται σε αντίφαση με τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής; Αν ορίσουμε τους αυτοαπασχολούμενους ως την κοινωνική ομάδα που αρνείται και αντιστέκεται στην εισοδό της στο καθεστώς της μισθωτής εργασίας, τότε ίσως η ύπαρξη ενός πολυάριθμου και ισχυρού στρώματος αυτοαπασχολούμενων δημιουργεί πρόβλημα στο καπιταλιστικό σύστημα.

Σύμφωνα με την παραδοσιακή μαρξιστική σκέψη, η μισθωτή εργασία ήταν το καθεστώς όπου κάποιοι πουλούσαν την εργατική τους δύναμη και κάποιοι άλλοι την αγόραζαν. Συνεπώς ο όρος αυτοαπασχολούμενος δημιουργούσε κάποιο πρόβλημα καθόσον ή δεν γινόταν η συναλλαγή ή ο ίδιος ήταν ταυτόχρονα πωλητής και αγοραστής της εργατικής του δύναμης. Βέβαια είχε διατυπωθεί η άποψη από πολλούς μαρξιστές ότι με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής το στρώμα αυτό θα οδηγείτο προς την εξαφάνιση λόγω της μισθωτοποίησης των μελών του. Εδώ ίσως βρίσκεται και η αγωνία του Γ. Μαυρή¹⁴ που προσπαθεί, παραθέτοντάς μας στοιχεία, να μας αποδείξει ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής έχει εισέλθει και στον τριτογενή τομέα, χώρο κατεξοχήν των αυτοαπασχολούμενων. Ως προς το αν ο τριτογενής τομέας διέπεται από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν διαφωνούμε καθόλου. Όμως η ύπαρξη ενός ισχυρού στρώματος αυτοαπασχο-

14. Γ. Μαυρή, «Το πρόβλημα της μικροαστικής τάξης στην Ελλάδα», *Θέσεις*, αρ. 9. Οκτ.-Δεκ. 1984.

λουμένων (έστω και αν μειώνονται τα τελευταία χρόνια) είναι γεγονός που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί από κανέναν. Για το 1986 το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων στον πρωτογενή τομέα ανερχόταν σε 91% έναντι 4% των μισθωτών. Για τον δευτερογενή τομέα τα αντίστοιχα ποσοστά αυτοαπασχολούμενων και μισθωτών ήταν 20% και 72%. Για δε τον τριτογενή τομέα ήταν 27% και 65%.¹⁵

Αναφέραμε προηγουμένως ότι το καθεστώς της μισθωτής εργασίας δεν πρέπει να το δούμε ως διαδικασία αγοραπώλησης της εργατικής δύναμης του ατόμου, αλλά ως τη διαδικασία υποταγής μιας ομάδας ατόμων στην εξουσία μιας άλλης ομάδας ατόμων. Κάτω από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να εξετάσουμε το ρόλο της ομάδας των αυτοαπασχολούμενων.

Θα πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι δεν πρόκειται για τη μεμονωμένη υποταγή ενός ατόμου σ' ένα άλλο άτομο, αλλά την αδιαίρετη υποταγή ατόμων σε άτομα. Μέσα σ' αυτή τη διαδικασία άλλα άτομα είναι περισσότερο υποταγμένα (άμεσα) και άλλα λιγότερο (έμμεσα). Οι αυτοαπασχολούμενοι είναι ενταγμένοι σ' αυτή τη διαδικασία με βαθμό εξάρτησης διαφορετικό απ' ό,τι οι μισθωτοί. Υπάρχει εξάλλου μια συνεχής κίνηση των αυτοαπασχολούμενων ανάμεσα στους δύο πόλους, δηλαδή τους μισθωτούς και τους μη μισθωτούς-καπιταλιστές. Βέβαια στις περισσότερες καπιταλιστικές χώρες η πλειονότητα των αυτοαπασχολούμενων κινούνται περισσότερο προς τον πόλο των μισθωτών παρά προς τον άλλο πόλο. Το ερώτημα λοιπόν που τίθεται είναι αν με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής το στρώμα των αυτοαπασχολούμενων οδηγείται σε εξαφάνιση ή όχι. Η περίπτωση της Ελλάδας μάλλον συνηγορεί με την άποψη ότι μπορεί το στρώμα των αυτοαπασχολούμενων να συνυπάρχει με την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Άρα το κυρίαρχο ζήτημα είναι το "γιατί". Αυτό θα προσπαθήσουμε να εξηγήσουμε στη συνέχεια.

ΕΛΛΑΔΑ: ΚΡΑΤΟΣ – ΜΙΣΘΩΤΟΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ

Η συνύπαρξη ισχυρού στρώματος αυτοαπασχολούμενων με το στρώμα των μισθωτών στην Ελλάδα έδωσε αφορμή για να γίνουν πολλές θεωρητικές συζητήσεις. Οι περισσότερες κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι αιτία αυτού του γεγονότος είναι η υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη της χώρας μας.

15. Έρευνα απασχόλησης εργατικού δυναμικού για το 1986, ΕΣΥΕ 1987. Στον όρο αυτοαπασχολούμενοι έχουν υπολογιστεί μόνο οι εργοδότες για δικό τους λογαριασμό + τα συμβηθούσα μέλη της οικογένειας.

Στην εισαγωγή αυτού του κειμένου αναφέραμε γιατί δεν είμαστε σύμφωνοι μ' αυτούς τους όρους. Θέλουμε επίσης να τονίσουμε ότι η συγκεκριμένη μορφή στην αγορά εργασίας είναι σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της ανάπτυξης. Βέβαια επιδρά και αυτή με τη σειρά της πάνω στη μορφή ανάπτυξης.

Την απάντηση στο ζήτημα της συνύπαρξης αυτοαπασχολούμενων και μισθωτών στην Ελλάδα θα πρέπει να την αναζητήσουμε στον συγκεκριμένο τρόπο ανάπτυξης που ακολούθησε η Ελλάδα. Οι παράγοντες που οδήγησαν την Ελλάδα να ακολουθήσει αυτόν το δρόμο ανάπτυξης είναι κυρίως δύο: η διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου και ο ρόλος του κράτους.¹⁶

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, το κράτος είναι ανεξάρτητο από το πολιτικό καθεστώς. Το κράτος είναι η ένωση του «πολιτικού» με το «οικονομικό» που η πραγματοποίησή του έρχεται (γίνεται) κάτω από τη μορφή του πολιτικού καθεστώτος στη διάρκεια της πάλης των τάξεων. Το πολιτικό καθεστώς χαρακτηρίζεται από την αυτονομία που διαθέτει όχι μόνο απέναντι στις κοινωνικές τάξεις αλλά και απέναντι στα πολιτικά καθεστώτα των άλλων χωρών.¹⁷ Το πολιτικό καθεστώς μέσα από την αναζήτηση της νομιμοποίησής του καθορίζει σε μεγάλο βαθμό το καθεστώς συσσώρευσης, άρα και τη μορφή της ανάπτυξης της χώρας. Το πρόβλημα που τίθεται είναι γιατί το πολιτικό καθεστώς αναζητεί τη νομιμοποίησή του.

Το κράτος παρεμβαίνει στην κοινωνία με δύο τρόπους:¹⁸ είτε μέσω της παρέμβασης στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου είτε μέσω της χρήσης του ζεύγους αναζήτηση νομιμοποίησης-καταπίεσης. Η παρέμβαση του κράτους στη διαδικασία συσσώρευσης του κεφαλαίου σημαίνει ότι το κράτος δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την αναπαραγωγή τόσο του κεφαλαίου όσο και της εργατικής δύναμης. Είναι δηλαδή παρέμβαση τόσο απέναντι στο κεφάλαιο όσο και απέναντι στην εργασία.

Όσον αφορά το ζεύγος νομιμοποίηση-καταπίεση, θέλαμε να τονίσουμε ότι δεν είναι όροι αντιφατικοί. Αποτελούν τις δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Ανάλογα με τις συνθήκες της πάλης των τάξεων, το πολιτικό καθεστώς αναζητεί τη νομιμοποίησή του είτε από περιορισμένες κοινωνικές μερίδες (περιορισμένη νομιμοποίηση, είναι η περίπτωση δικτατοριών ή ελεγχόμενων μορφών δημοκρατίας), είτε από το σύνολο του πληθυσμού (πλατιά νομιμοποίηση, είναι η περίπτωση των δυτικοευρωπαϊκών χωρών μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο).¹⁹

16. Βλ. το άρθρο μου «Μισθωτή εργασία και ανάπτυξη στην Ελλάδα», *Ο Πολίτης*, Μάρτ.-Απρ. 1989.

17. P. Salama, G. Mathias, ό.π.

18. Βλ. το άρθρο μου «Μισθωτή εργασία και ανάπτυξη στην Ελλάδα», ό.π.

19. P. Salama, G. Mathias, ό.π.

Οι συνθήκες της πάλης των τάξεων στην Ελλάδα²⁰ ήταν τέτοιες που αφενός μεν ανάγκαζαν το πολιτικό καθεστώς να αναζητήσει τη νομιμοποίησή του από τα μικροαστικά στρώματα (άρα και να διευκολύνει την αναπαραγωγή των αυτοαπασχολούμενων), αφετέρου έκαναν να καθυστερήσει αρκετά η εμφάνιση του κράτους πρόνοιας (μεγάλο μέρος της τάξης των μισθωτών ήταν υπό διωγμό). Η πρώτη σοβαρή προσπάθεια εγκαθίδρυσης κράτους πρόνοιας αλλά και γενίκευσης της μισθωτοποίησης έγινε αμέσως μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Τελικά κατέληξε σε αποτυχία. Η ισχυρή θέση των αυτοαπασχολούμενων και γενικότερα οι οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στη χώρα μας δεν το επέτρεψαν. Όμως από το 1974 και μετά η Ελλάδα μπήκε στο προτσές της γενίκευσης της μισθωτοποίησης. Τη λύση αναλαμβάνει να φέρει το πολιτικό καθεστώς που έρχεται στην εξουσία με τις εκλογές του 1981.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Το ΠΑΣΟΚ κατάλαβε πολύ καλά την απώλεια της νομιμοποίησης του πολιτικού καθεστώτος της Ν.Δ. Γι' αυτό το λόγο υποστηρίζει ότι εκφράζει όλους τους μη προνομιούχους (δηλαδή τη μεγάλη πλειονότητα των αυτοαπασχολούμενων και των μισθωτών). Αποκτά τη νομιμοποίησή του από την πλειονότητα του λαού. Εδώ όμως παρατηρούμε την αντιφατική πολιτική που ακολουθείται. Από τη μια πλευρά ακολουθείται η πολιτική ενίσχυσης της τάξης μισθωτοποίησης μέσω της επέκτασης και θεμελίωσης του κράτους πρόνοιας (συλλογικές συμβάσεις εργασίας, ΑΤΑ, κοινωνικός μισθός, κοινωνική ασφάλιση...²¹) και των αυξημένων προσλήψεων στον δημόσιο τομέα, από την άλλη ακολουθείται πολιτική στήριξης της τάξης των αυτοαπασχολούμενων για να μη χάσει τη νομιμοποίηση που του παρέχουν. Αυτό επιτυγχάνεται κυρίως μέσω των οικονομικών πόρων που του διαθέτει η Ευρωπαϊκή Κοινότητα.

Όμως η πλειονότητα των αυτοαπασχολούμενων και των μισθωτών βλέπει τη θέση τους (μείωση του πραγματικού τους εισοδήματος) να χειροτερεύει μέσα στο σύστημα. Αυτά τα στρώματα αρχίζουν να αποσύρουν τη νομιμοποίηση που παρέχουν στο πολιτικό καθεστώς.

Η Ελλάδα, έχοντας ήδη μπει στη διαδικασία αυξανόμενης μισθωτοποίησης, βουλιάζει όλο και πιο πολύ στην κρίση που προέρχεται από την ύπαρξη των δύο αυτών κοινωνικών ομάδων. Και όπως το προτσές της μισθω-

20. Βλ. τα άρθρα μου «Περιοδολόγηση...» ό.π. και «Μισθωτή εργασία...» ό.π.

21. Βλ. Ντάντης-Λάζαρος Δουκάκης, *Εργασιακές σχέσεις: Οικονομία και θεσμοί*, εκδ. Οδυσσέας, 1988.

τοποίησης είναι αρκετά μακροχρόνιο (απαιτεί αρκετές δεκαετίες και είναι συνάρτηση διαφόρων παραγόντων, όπως αντίσταση των αυτοαπασχολουμένων...) μάλλον το «1992» θα τη βρει με αρκετές ιδιομορφίες ως προς τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες.